

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հովհ. Թումանյանի ծննդյան 150-ամյակին

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԿԵՐՊԱՐՆ ԸՍՏ ԻՐ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ

ԺԵՆՅԱ ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ

Գրեթե բոլոր թումանյանագետները կամ Թումանյանի մասին գրողները չեն անտեսել նրա նամակները, քաղել են այնտեղից տարաբնույթ տեղեկություններ, դրանցով ճշտել կենսագրական սխալ կամ թերի փաստեր, կատարել գրականության և արվեստի վերաբերյալ քաղվածքներ: Դեռևս 1939 թ. հրատարակված «Թումանյանը քննադատ» ժողովածուն բազմաթիվ էջեր է ընդգրկում Թումանյանի նամակներից: Այդ նամակները հաճախ իբրև հիմնավորումներ են ծառայել Ա. Ինճիկյանի, Էդ. Ջրբաշյանի, Լ. Հախվերդյանի, Հր. Թամրազյանի, Լ. Կարապետյանի, Ս. Հովհաննիսյանի, Մ. Ջանփոլադյանի... շատերի տեսակետների և եզրակացությունների համար: Բանաստեղծի նամակների բովանդակության վերաբերյալ համառոտ ակնարկով է ամփոփվում նրա երկերի 9-րդ հատորը¹, որում առավելապես շեշտադրվում է բանաստեղծի հասարակական, ազգային ու մշակութային գործունեությունը, նրա մասին բազմաթիվ հիշողություններում գծագրվում է նրա կերպարը՝ դիտարկված տարբեր տեսանկյուններից: **Նամակներում մեզ հետաքրքրում է Թումանյան մարդը իր առօրյայում, ընտանիքում, ընկերական շրջապատում, մշակութային ու հասարակական միջավայրում՝ բնութագրված իր իսկ միջոցով, այսինքն՝ ինքնակերպարավորմամբ:** Թումանյանի նամակների մեջ ամփոփված է հազեցած ու բովանդակալից մի կյանք՝ սկսած վաղ երիտասարդությունից մինչև հանրահայտ համազգային բանաստեղծը և հասարակական գործիչը:

Նամակները գծագրում են Թումանյանի անցած ուղին՝ Ներսիսյան դպրոցի դեռևս երեխա-աշակերտից, որ խոնարհ հարգանքով ծնողներին տեղեկացնում է իր առօրյայի ու կատարած գնումների մասին, մինչև համազգային բանաստեղծի ինքնավստահ վարքագիծը: Վաղ տարիներից պահպանված առաջին՝ ըստ երևույթին միակ², նամակից երևում են հեղինակի բնավորության որոշ գծեր: 1885 թ. գրած նամակում նկատելի է տնեցիների համար անհանգստությունը. «Մինչև այս-

¹ Տե՛ս Լ. Մ. Կարապետյան, Թումանյանի նամակագրական ժառանգությունը, Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Եր., ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1997, էջ 458-475:

² Թումանյանի ոչ բոլոր նամակներն են պահպանվել: Խոսքը վերաբերում է ոչ միայն վաղ տարիներին, այլև հետագային: Ըստ Լ. Կարապետյանի վերը նշած ակնարկի՝ «կորած է շուրջ 200 նամակ»:

տեղ նույնիսկ նոր տարու օրն եմ գրել և հանկարծ սրտիս վրա գնալով՝ էլ չգրեցի, որովհետև ահա քանի անգամ է նամակ եմ գրում պատասխան չեմ ստանում»³: Նամակում կա նաև որոշակի կաշկանդվածություն, որովհետև Ներսիսյան դպրոցի աշակերտը գրաբարախառն ողջունով կարծես ցանկանում է ապացուցել իր շարադրանքի գրագիտությունը՝ «Որդիական սիրով և անկեղծ սրտիվ բարևս մատուցանեմ ձերդ թանկագին հրամանոցդ...» (9, 7): Փոքրիկ այդ նամակում արդեն երևում է ապագա բանաստեղծի հետագա նամակներին բնորոշ մի նամակը մի քանի օրում գրելու սովորությունը, որը երբեմն շատերի կողմից դիտվում է իբրև ծուլության նշան: Այլապես ի՞նչ կարելի է մտածել այս ժամանակագրության մասին. «Այս նամակի կեսն նույն իսկ նոր տարու օրն՝ հունվարի մեկին եմ գրել, կեսը հունվարի 17-ին, իսկ երեսը փետրվարի 25-ին և ահա ուղարկում եմ Մարտի 12-ին» (9, 8): Ավելացնենք, որ այս պատմական նամակն ընդամենը 30 տող է: Սակայն այսքան «երկարատև» նամակ գրելը կարծես դառնում է բնավորության գիծ, որովհետև նրա հետագա նամակներն էլ են հաճախ ընդհատվում և հետո շարունակվում՝ կա՛մ հյուրեր գալու, կա՛մ թուղթը վերջանալու, կա՛մ այլ պատճառներով:

Ժամանակի որոշ ընդհատումով շարունակվող նամակները երեվան են հանում բնավորության նոր հատկանիշներ: Նշանաձի նկատմամբ սիրո իր հավաստիացումը Թումանյանը բավականաչափ յուրօրինակ փաստարկով է հաստատում՝ ավելորդ համարելով քնարական զեղումները. «Եթե իրավ՝ հոգին է չափում ժամանակը, ապա տարիք են անցել քեզնից հեռանալու օրից: Այս չընդունես իբրև մի ֆրագ, արտաքին կեղծ ծեսերի թելադրություն, այլ իբրև անկեղծ սրտի ձայն և վկայություն» (9, 8): Բնավորության մի ուրիշ գիծ՝ համառությունը, թե սկզբունքայնությունը, արդեն իսկ երևում է զոքանչին հղած նամակից. «...ընտանեկան խռովությունն ավելի սոսկալի է ինձ համար, քան անակնկալ մահը սույն իսկ այս հասակում, հետևաբար ես տանող չեմ ոչ մի բռնություն, ոչ մի բարոյական ճնշում» (9, 10-11): Անշուշտ, մարդու բնավորությունը դրսևորվում է կյանքի զանազան պարագաներում, այսինքն՝ կենսագրության միջոցով, բայց այս պարագայում կենսագրությունը պետք է դիտարկել իբրև նրա վարքագծին ծանոթանալու միջոց: Ընտանեկան խռովություններից սարսափող բանաստեղծը հայտնվում է ընտանեկան անախորժությունների մեջ: Կնոջ խորթ հոր՝ բանաստեղծին քահանա դարձնելու ապարդյուն ջանքերը, նորաստեղծ ընտանիքի գոյատևման հոգսերը հոգեբանորեն ճնշում են բանաստեղծին: Նա սրտակից ընկեր է փնտրում իր տառապանքներին հաղորդակից դարձնելու համար, և պատահական չէ, որ այդ սրտակիցը նաև նրա հայրենակիցն էր՝ Անուշավան Աբովյանը: Վերջինիս հղած նամակներ-

³ Զ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, էջ 7: Այս և հաջորդ՝ 10-րդ (1999) հատորից արված քաղվածքների հատորը և էջը կնշվեն տեղում:

րում Թումանյանն արդեն ոչ միայն ընտանեկան ու անձնական խընդիրներից է խոսում, այլ նաև հասարակական իդեալներից և այն սկզբունքներից, որոնք պետք է դառնային նրա ապագա գործունեության հիմքը: «...Մենք պարտավոր ենք մեր բանականությունը զարգացնել և միշտ հառաջ ու հառաջ դիմել դեպի կատարելության սահմանները... Այս նամակս գրել եմ հոգեկան մի սուրբ հուզմունքի ժամանակ, որ ընդդեմ է բարձրանում ամեն տեսակ խավարի և մոլության և բարձրանում է նրանց յուր հորձանքի, ալիքների ներքո խորտակելու...» (9, 17-18): Այս տողերը հետևանք են տարբեր գաղտնի խմբակներում Թումանյանի մասնակցության, ինչը, անկախ հետագա շարունակության հանգամանքներից ու ձևերից, ձևավորում է նրա բնավորությունը, հասարակական ու ազգային գործչի հաստատակամությունը: Նամակները ցույց են տալիս, որ հակառակ իր կյանքի բազում դժվարություններին՝ նա հաստատապես հավատարիմ է մնում իր իդեալներին, մարդկային կյանքը խորապես իմաստավորելու փիլիսոփայությանը: Ավելին՝ նա փորձում է այդ գաղափարով տոգորել նաև երիտասարդ կնոջը. «Գուցե շատ հեշտ կարողանայի մի ճամփա գտնել, որով կարելի լիներ փող դիզել, բայց ես ուզում եմ հասկանալով հանդերձ ոտնատակ չտամ մարդկային կյանքի խորհուրդը: Այդ խորհուրդը միայն փող դիզելու, ուտելու և մեռնելու մեջ չէ կայանում. եթե այդպես լիներ, էլ ինչո՞ւ ենք չարչարվում, որ աշխատենք, ուտենք հետո մեռնենք, հազիր առանց չարչարվելու մեռնենք էլի, ասենք թե աշխատել ենք, կերել, հետո մեռել...» (9, 36):

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Ա. Աբովյանին երբեմն-երբեմն գրում է բարբառով նամակներ, որը, կարծում ենք, հայրենի երկրից կարոտն առնելու, հարագատ լեզվական միջավայրում իրեն զգալու ցանկության արդյունք է: Այլ տիպի մարդկանց համար գուցե սա ոչ էական, բայց բանաստեղծի համար թերևս առաջնային նշանակություն ունի, բանաստեղծի, որը երբեք չկտրվեց ո՛չ հայրենի ավանդություններից ու առասպելներից, ո՛չ էլ բարբառից: Կա նաև հոգեբանական պահը, որին ժամանակին, գուցե փոքր-ինչ չափազանցված, անդրադարձել է Ա. Տերտերյանը իր «Հովհ. Թումանյան. Հայրենի եզերքի քնարերգուն»⁴ աշխատության մեջ: Տերտերյանը Թումանյանի ստեղծագործության շատ էջեր դիտարկում է իբրև փախուստ քաղաքի քաղքենիական միջավայրից դեպի հայրենի եզերք: «Այտա, մի ձեն հանի տենանք որդի էս է՝ // Տնաշեն էս դդամ վախտ ա մի բաց նամակ էլա չես գրում, թե որտեղ ես. ես էլ մնացել ի մլորած: Ասեցին գնացել ա յարմունկեն, դեհ, հմի արի իմացիր, ինչ յարմունկա ա, յա որտեղ ա» (9, 18), -գրում է Թումանյանը հայրենակցին՝ Ա. Աբովյանին: Հարագատ մարդկանց հղած նամակներում է, որտեղ ամբողջ ուժով բացվում է Թումանյանի երգիծանքը, որը վերաբերում է ոչ միայն հասցեատիրոջը, այլ նաև, թերևս ավելի շատ,

⁴ Ա. Տերտերյան, Երկեր, Եր., ԵՊՀ հրատ., 1980, էջ 25-108:

սեփական անձին: Սա այն երգիծանքն է, որ անբաժան է Թումանյանի խոսքից, ոճից, և որը նրա խառնվածքի առանձնահատկությունն է: «Ստացա Տրիբուխով ա, ինչ ա, ընդդեմն գրած նամակդ: Երբ որ ծրարից հանեցի, մտքումս ասի, հալբաթ նամակը մոռացել ա, նրա տեղը սխալմամբ ուղարկել ա մի ուրիշ թուղթ, որի վրա թանաքոտ ոտներով ճանճեր են ման եկել: Այնուամենայնիվ, մի կես ժամ երբայական համբերությամբ դես ու դեն շուռ տալուց հետո գլուխը գտա... և տեսնեմ նամակ...» (9, 24): Ընկերոջ ձեռագիրն ըստ ամենայնի ծաղրելուց հետո Թումանյանը չի խնայում նաև իրեն՝ «Ճամփեն կորցրի, ես ուրիշ բան էի ուզում ասել»: Վերջում՝ «Ափսոս, թուղթը հատավ»:

Նամակներից երևում է, որ երիտասարդ Թումանյանն օժտված է եղել տարբեր շնորհներով, որոնց մեջ էական տեղ է գրավել երաժշտությունը: Հայտնի է, որ նա մեղեդի է հորինել իր «Ա՛խ, ինչ լավ են սարի վրա...» բանաստեղծության համար: Սովորել է նաև նվագել. «...մեկել օրն էլ մի մետալաֆոն եմ առել (երաժշտական գործիք - Ժ. Ք.), հմի վրեն ածըմ եմ «Հայրենիք սրբազան», «Մեր հայրենիք», «Արիացիր գոնիա» և այլն, և այլն» (9, 51):

Տարիների ընթացքում մարդու հուզական աշխարհը փոխվում է, մարդը աստիճանաբար զսպում, կառավարում է իր հույզերը, երբեմն էլ դրանք այլ ուղղվածություն են ստանում: Այս առումով առանձնահատուկ հետաքրքրություն են առաջացնում Թումանյանի վաղ երտասարդության տարիների նամակները՝ ուղղված կնոջը: Դրանց մեջ շատ սերկա՝ առանց սենտիմենտալիզմի, կարճատև բաժանումների ընթացքում առաջացած մեծ կարոտ և անձնագոհության անկեղծ ցանկություն առանց ավելորդ պաթոսի: Շատ չբարձրացնելով բանաստեղծի ինտիմ աշխարհի վարագույրը՝ բավարարվենք ասվածը հաստատող մի քանի օրինակներով: Անուշավան Աբովյանին գրած նամակներում նա բացում է իր հոգեկան աշխարհի մակընթացություններն ու տեղատվությունները: «Անուշավան ջան, իմ Օլեն էլ այստեղ չէ. Շուկավեր են գնացել, և ես ամբողջ տասն օր է, նրան չեմ տեսնում ուր որ նայում եմ: Որքա՛ն դժվար է առանց նրան ապրել. «Եվ եղիցին երկոքեան ի մարմին մի...» աստվածային ճշմարտություն» (9, 39): Եվ սիրահարված բանաստեղծը կնոջը նվիրված նոր բանաստեղծություններ է հորինում: Նրան հասցեագրված նամակում բնականաբար ավելին է ասում. «... քո մեծ նշանակությունն ինձ համար մշտական է- հավիտենական. և դու, ահա մի լուրջ խոստովանություն, իբրև իմ սիրո մարմնացումն, իբրև իմ բոլոր հոգեկան ունակությունների գաղափարատիպը, կարող ես ամեն կերպ ազդել ինձ վերա, այսինքն այնպես անել, որ և մահացու լինի այն ազդեցությունը և կենսատու» (9, 30): Միանգամայն բնական է, որ Թումանյանն իր հոգեկան ներաշխարհից բաժին է հանել իր հերոսներին, օժտել նրանց սեփական ապրումներով: «Անուշ» պոեմում բարձր սարերին ուղղած իր երգում Սարոն ասում է, որ չի ուզում մեռնել, որպես-

զի Անուշը «աչքը լալով չմնա»: Այդ միտքը բնորոշ է հենց Թումանյանի հուզաշխարհին: Բանաստեղծին ստիպողաբար քահանա ձեռնադրելու առումով անախորժություններն անպակաս էին, Թումանյանն իրեն մեղավոր էր զգում կնոջ առաջ և այդ մասին գրում է ընկերոջը. «Ես մի լավ բան եմ մտածել, զգվեցնել, բոլորովին զգվեցնել նրան, որի ժպիտն ու ամենափոքր հաճույքը երբեմն կյանքով կգնեի: ... Ես շշկլված, հուսահատ և զայրագնաց այսպես եմ որոշել. իմ անձը գոհել նրա երջանկության համար, որի թշվառության անմեղ պատճառն եմ դարձել» (9, 61):

Իհարկե, անախորժությունները չեն նվազեցնում բանաստեղծի կենսասիրությունը: Հատկանշական է, որ բազմաթիվ նամակներում Թումանյանը գրում է, որ հյուրասիրությունների պատճառով ուշանում է և իբր մխիթարություն կնոջը հայտնում, որ նրա կենացը խմել են: Ընդամենը մի օրինակ. «Խնդրեցին, որ այսօր էլ իրենց մոտ լինեմ, խոսք եմ տվել, բայց այնքան տեղ եմ խոսք տվել, որ չգիտեմ, ինչ պետք է անեմ: ... գյուղացիք կալերից պրծել են, տանում են այս գյուղը, այն գյուղը և շարունակ քեֆեր ենք անում, ամեն տեղ քեզ շատ են հիշում, սրանից իմացիր, որ շատ ես միտս ընկնում, թեկուզ ուրիշ բանի չհավատաս...» (9, 137-138): Եվ սա կրկնվում է բոլոր հանգստավայրերում, քաղաքում... միշտ: Ախալքալաքից էլ գրում է. «Եկած օրից մինչև այսօր հանգիստ չունեմ հրավերքներից. ամեն օր ճաշին մի տեղ ենք լինում, ընթրիքին՝ ուրիշ տան՝ շրջապատված շատ լավ մարդկանցով»: Եվ կնոջ բարկությունը կանխելու համար ավելացնում է. «...և ահա իբրև հաշտության նշան ուղարկում եմ քեզ այն վարդերից, որ քաղել եմ թագավորի աղջկա սքանչելի այգուց, Աբասթումանում, Մարուսյայի հետ նրա պալատը ման գալու ժամանակ» (9, 274): Շատ կանայք էին տարված Թումանյանով, ոմանց նկատմամբ անտարբեր չէր նաև բանաստեղծը, խոսուն վկայությունն է Մարիամ Թումանյանին գրած նամակներից մեկը. «Այդտեղ (խոսքը Աբասթումանի մասին է - Տ. Բ.) նամակներ եմ ստացել, որոնց վրա արտասուքի կաթիլների հետքերն ամեն խոսքից ու գրչից ավելի պերճ են խոսել իմ սրտին... Այդտեղ ես բանաստեղծություններ եմ գրել ինձ համար ու տվել քամուն ... Եվ ի՛նչ լավ եմ արել» (10, 82): Ենթատեքստն ավելի քան հասկանալի է: Ջսպված զգացմունքների նման արտահայտություններ կան նաև այլ նամակներում, որոնք վերաբերում են և՛ Մ. Թումանյանին, և՛ Վարյա Խանդամիրյանին (հետագայում Հ. Մանանդյանի կինը): Այստեղ հարցը պետք է դիտարկել ավելի լայն համատեքստում: Թումանյանն առհասարակ կնոջ մեջ ներշնչման աղբյուր էր տեսնում: Փիլիպոս Վարդազարյանին գրած նամակներից մեկում նա դժգոհում է իր միջավայրի կանանցից՝ ասելով. «Մեր կանանցից մարդ չի դուրս գալ և մենք միշտ չկերած կկշտանանք», բայց և կարևորում է կնոջ ներկայության անհրաժեշտությունը. «Բայց ախար մարդ միշտ ունի մի քնքուշ էակի հետ գեղեցիկ, գեղարվեստական կապերով կապված լինելու կարողություն, երազային կյանքով երբեմն ապրելու

տենչը» (9, 301): Նաև սրանով պետք է բացատրել Թումանյանի հրապուրանքը վերը հիշատակած մտավորական կանանցով, թեև հակառակ սեռով հրապուրվելը լրացուցիչ բացատրության կարիք չունի: Համենայն դեպս, մեր ենթադրության օգտին են խոսում Մ. Թումանյանին հղած նամակի հետևյալ տողերը. «Ավելի ու ավելի շատ հայ տիկինների հետ ծանոթանալով՝ ավելի ու ավելի էլ գնահատում եմ Ձեզ: Ի՛նչ խեղճ արարածներ են, տեր աստված, ոչ մի հետաքրքրություն, ոչ մի կենդանություն, ոչ մի շարժում, ոչ մի գույն, բովանդակություն: Չափազանց շատ են ձանձրալի, նույնիսկ խղճալի» (10, 103): Կարելի է ենթադրել, որ Թումանյանի կինը, բացահայտ թե գաղտնի, խանդել է հռչակավոր ամուսնուն, իսկ վերջինս էլ հաճախ է նրան միամտացնող տողեր գրել նամակներում. «Ես լավ գիտեմ, որ քեզ ամենից շատ այն բանն է հետաքրքրում, թե ես երեկոները որ ժամին եմ տուն գալիս. շտապում եմ քեզ ապահովացնել, որ իսկի դուրս էլ չեմ գնում» (9, 28): Մի այլ դեպքում էլ ենք նմանատիպ հավաստիացման հանդիպում. «Ես չեմ կարող, իհարկե, բուսական կյանք վարել, բայց արդեն բուսականի փոխանակ կուսական կյանք եմ վարում, որ քեզ համար ավելի ցանկալի պիտի լինի» (9, 341):

Թումանյանի բնավորության մեջ համերաշխորեն զուգակցվում են կենսասիրությունը, հասարակական բազմարդյուն գործունեությունը և հոգատար ամուսին ու հայր լինելու անուրանալի հատկանիշները: Նրա ընտանիքը մեծ էր, ինչպես ինքն էր ասում՝ Էջմիածնի միաբանությունից էլ մեծ, և նրանք հաճախ հանգստանալու էին գնում տարբեր ամառանոցներ՝ մի քանի հոգուց բաղկացած խմբերով: Բանաստեղծը համարյա ամենօրյա նամակագրական կապ էր պահում կնոջ ու երեխաների հետ: Առողջարաններում թեկուզ մեկ-երկու ամիս մնալու դեպքում կնոջից պահանջում էր անպայման երեխաներին նկարել ու նկարներն ուղարկել իրեն: Նույնն անում էր նաև ինքը՝ ոչ միայն նկարվելու, այլև մինչև անգամ իր ուտելիքի և հագուստի վերաբերյալ մանրամասներ հաղորդելու հարցում: Իբրև զգայուն ու անհանգիստ հայր՝ Թումանյանը հեռվից անընդհատ խորհուրդներ էր տալիս կնոջն ու երեխաներին: Նամակներում մշտապես արտահայտված նրա հոգսն այն էր, որ երեխաները լավ սնվեն, բնության մեջ շատ լինեն, խուսափեն մրսելուց և այլն: Աբասթումանում գտնվող բանաստեղծը կնոջն զգուշացնում է. «Փոքր տախտը, որ դրել եք իմ սենյակում երեխանց պարապելու համար, պատից հեռու դրեք, թե չէ պատից ցուրտ է փչում» (9, 322): Մի այլ դեպքում՝ «Երեխաներին պատվիրիր, որ կախ չընկնեն ու նայեն պատշգամբից» (9, 378), կամ՝ «Զգույշ կացիր-մրգեղեն չուտեն խակ ու մակ, կամ շատ, վրան ջուր խմեն հիվանդանան» (9, 396) և կամ՝ «Երեխաներին չթողնես մենակ ժայռերի, քարափների գլուխը գնան: Հետները գնա: Իրիկնապահերը ուտելու բան վերցրեք, գնացեք դդի գլուխը: Միս եթե չեն մորթում՝ գառն առնել տուր միշտ» (9, 410): Եվ

այսպես շարունակ, երեխաներից հեռու Թումանյանը մտածում է նրանց սպառնացող հնարավոր վտանգների մասին և անվերջ անհանգստանում: Նման հոգատարությունը նաև կնոջ նկատմամբ էր:

Տարիների հետ անշուշտ փոխվում են հորդորների բնույթը, խրատն ու պահանջները, որոնք լի են միշտ սիրով: Երեխաները մեծանում են, դառնում հոր գրուցակիցն ու խոհակիցը, և փոխվում են հորդորները: Ահա նա գրում է Նվարդ Թումանյանին. «Նունիկ ջան, կարդալու համար ես ասում, պատմական ու գիտական գրքեր ես ուզում, դրանից ավել ինչ ունենք: Բայց լավ կանես, երբ որ պատմությունը սիրում ես՝ զբաղվես **առանձնապես Արևելքով ու Կովկասով**, և շատ կարևոր է, և շատ կհավանես» (10, 142):

Թվում է, թե հռչակավոր բանաստեղծն ու հանրահայտ հասարակական գործիչը, որ ժամանակի զգալի մասն անց էր կացնում միջոցառումներում ու խնջույքներում, պետք է որ հեռու լիներ կենցաղային գործերից: Չենք ասում հոգսերից, քանի որ մեծ ընտանիքը պահելու համար հավերժական ֆինանսական հոգսերի մեջ էր, բայց և միաժամանակ սիրում էր շքեղ ապրել: Փ. Վարդազարյանին հղած նամակում խոստովանում է, որ «...ընդամենը հակումն ունեմ շքեղ ապրուստի և ոտներս երկար մեկնելու: ... Ես չեմ սիրում չքավորությունը. եթե մի օր ինձ զգամ չքավոր, սիրտս կպատռի: Ես միշտ համոզված եմ, որ շատ հարուստ մարդ եմ, միայն հարստությունս այս բոլորիս մոտս չի...» (9, 236): Դա Թումանյանի համար նաև արժանապատվության հարց էր, որին նա, նաև այլ գրողների առիթով, բազմիցս անդրադարձել է հոդվածներում: Բայց խոսքն այստեղ վերաբերում է կենցաղային խնդիրներին նրա մասնակցությանը: Ահա նա Պետերբուրգից գրում է դստերը՝ Նվարդին. «Առավոտը էսօրվանից էլ սկսեցի մածուն մերել» (10, 142): Պյատիգորսկից կնոջը գրում է իր առևտրի մասին. «Երեկ մի քսան արշին լավ, շատ լավ բայկա (բամբազյա) առա... Քեզ համար էլ մի շալի դեյրա եմ վերցրել, էն էլ մոխրագույն է, երեխեքն ասում են դրանից շատ ես հագել, բայց շատ լավ կտոր է» (10, 274): Այն, որ Թումանյանը կարող էր ամառանոցներից կամ մոտ և համեմատաբար հեռու ուղևորությունից ընտանիքի համար նվերներ առնել, բնական է, այն, որ մասնակցում էր բնակարանի վերանորոգությանն ու կահավորմանը, պարտադիր է, բայց որ կարող էր իր բազմազբաղության հետ խոհանոցային գործերին էլ մասնակցել, փոքր-ինչ անսպասելի է: Նվարդին գրում է. «Էս մոտիկ օրերը Լիսիցյանի զոքանչը մեզ համար մոռի մուրաբա պիտի եփի... Չուր տեղը կեռասից էլ չի պատրաստել տվի - փոշմանել եմ: Եթե պատահի, գուցե առնեմ եփել տամ» (10, 30): Նույն ըստ երևույթին հատապտուղներով հարուստ Մանգլիսից կնոջը գրում է. «Երեկ մուրաբա եփել տվի մոռի: ... Մի փութ եփել տվի» (10, 31): Լինելով բազմամարդ ընտանիքի հայր՝ նա հնարավորինս ուշադիր էր ընտանեկան հոգսերի նկատմամբ: «Համլիկի համար պաշար պատրաստեցեք: Ես էլ

ուզում եմ դավուրմա շինել տալ ձմեռվա համար» (10, 360): Նույն հոգատարությունը նաև ընկերների հանդեպ. «Մի հինգ հազար ռ. եմ դրկում բռներով, կտաք Շանթին...» (ն.տ.) և այլն:

Բնականաբար, եթե խոսքը գրողի մասին է, ապա առավելապես պետք է հետաքրքիր լինի նամակներում արտահայտված նրա վերաբերմունքը գրականության նկատմամբ: 1890-ին Թումանյանը նախապատրաստում էր իր առաջին ժողովածուն: Այն խրախուսողներից մեկը Անուշավան Աբովյանն էր, որը բարձր կարծիք ուներ Թումանյանի տաղանդի մասին: Ի տարբերություն շատ գրամոլների՝ Թումանյանը ոչ միայն իբրև սկսնակ բանաստեղծ, այլև գրականության հարցերում շատ խստապահանջ անձնավորություն, կասկածներ ուներ սեփական ձիրքի վերաբերյալ և հաճախ չափազանց էր համարում իրեն հասցեագրված գովեստները: Եվ ահա նա հանդիմանում է ընկերոջը. «Չգիտեմ ինչ կնշանակի քո գրած «հազվագյուտ բանաստեղծ» և այլն հազվագյուտ գովեստները իմ մասին. Մրա անունն ի՞նչ ա. ուզում ես մարդու տա՞ս, ինչ ա. թե՞ ծաղրում ես, որ ավելի հավանական է, կամ գուցե ավանակական...» (9, 26): Նամակներից այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ Թումանյանը կարծես զարմացած է իր բանաստեղծությունների գտած ընդունելությունից: Նա Ա. Աբովյանին գրում է. «Այն շրջանում, ուր մուտք են գործել բանաստեղծություններս, մի տեսակ համակրանք և հարգանք եմ նկատում դեպի ինձ, բայց, ես ինձ դեռ շատ անարժան եմ գտնում այս վերաբերմունքին» (9, 38): Որքան շոյված, նույնքան էլ զարմացած է Թումանյանը իր նկատմամբ վերաբերմունքից: Մոսկվայում ևս, հատկապես ուսանողության շրջանում նրա առաջին գիրքը շատ լավ ընդունելություն է գտնում, որի մասին գրում է. «Իսկ երեկ Մոսկվայից նամակ եմ ստանում, նամակագիրն ինձ շնորհավորելով՝ իբրև «առաջին բանաստեղծի», հայտնում է, որ ես «իմ վեհ մտքերով ապշեցրել եմ Մոսկվայի ուսանողությանը», թե՛ նրանք ասում են, որ «տեսնենք, կերկրպագենք», թե՛ իմ բանաստեղծություններն այստեղ շատ կտարածվեն, մի քանի հարյուր օրինակ ուզում են, նույնիսկ ուսանողները տարածել և այլն, և այլն, այսպիսի ինձանից շատ բարձր գովեստներ: Իրավն ասած, ես շշկված եմ» (9, 45): Հետո, ավելի ուշ գրած մի այլ նամակում, կրկին հիշելով այս պատմությունը, ավելացնում է. «Ես գրեցի, որ ես այն չեմ, ինչ որ ասում են» (9, 54): Անշուշտ, որքան էլ համեստ, բանաստեղծը չէր կարող չիմանալ իր արժեքը, նրա մեջ կար ներքին քննադատը, որը ճշմարիտ ճանապարհ էր ցույց տալիս, ուստի նա դասակարգում է ինչպես գովեստներ շրայողներին, այնպես էլ քննադատողներին և ավելացնում. «Ես կընդունեմ ամեն տեսակ աննպաստ կարծիք, եթե նա փաստ լիներ»: Նա փորձում է տարբեր տեսակետների մեջ որսալ իրեն համոզող ճշմարտությունը. «Ամեն մարդ մի տեսակ ծափ է տալիս, ես սպասում եմ տեսնեմ իմ դայդեն որը կլինի» (9, 55): Մի այլ անգամ հեգնանքով ավելացնում է. «Խոլերայի

հաջողությամբ աղջկերանց մեջ տարածվել են սիրային ոտանավորներս...» (9, 105): Այսուհանդերձ, նա ներքին բավականությամբ է ընդարձակ քաղվածք անում «Մուրճ»-ում Լ. Մանվելյանի տպագրած հոդվածից, որտեղ հեղինակը գրում էր Թումանյանի մասին. «Նա յուր պեմաների մեջ նման չէ ոչ մեր հին, ոչ նոր բանաստեղծներին. նա կանգնած է առանձնակի, նա ինքնուրույն է, նա մի տեսակ նորություն է մեզ համար, այդ առանձնահատկությունը ժողովրդական տարրն է» (9, 64): Թեև աստիճանաբար Թումանյանի փառքը ավելանում է, հեղինակությունը՝ մեծանում, բայց կասկածը, թերևս ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ կատարելության ձգտումը, երբեք չի լքում նրան, և անուն ու հռչակ ունեցող բանաստեղծը տարակուսում է իր պեղծիայի արժեքի մասին: «Այժմ ես տառապում եմ մի մեծ տարակուսանքով՝ արդյոք ես բանաստեղծ եմ, թե՛ չէ: Մտածում եմ ու գնում, գնում հասնում մինչև կասկածի ամենամութ անդունդները, այնտեղ կորցնում հավատս, հանգցնում հույսս... ինձ թվում է, որ ես խաբված եմ, ուրիշներին էլ խաբում եմ, թե ես բանաստեղծ եմ...», - 1902 թ. գրում է նա Փիլիպոս Վարդազարյանին (9, 302): Եթե սեփական անձից ունեցած անբավականությունը իր իսկ ծրագրած իդեալին չհասնելու հանգամանքով կարող է պայմանավորված լինել, ապա ուրիշների նկատմամբ խստությունը կարելի է բացատրել Թումանյանի սկզբունքայնությամբ, ուղղամտությամբ և անկեղծությամբ: Հայտնի է նրա խիստ գրախոսականը Պ. Մոճոռյանի բանաստեղծական ժողովածուի մասին: Մի այլ դեպքում չափազանց խիստ է արտահայտվում մի ծանոթ կնոջ թարգմանության մասին՝ վերջինիս հասկացնելով, որ թարգմանությունը նրա գործը չէ: Տուրգենևի «Ռուդին» վեպի թարգմանիչ Մաթենիկ Արտեմյանը նամակով դիմել էր Թումանյանին խնդրելով կարծիք հայտնել և առանց քաշվելու քննադատել, որին բանաստեղծը պատասխանում է. «Վա հ, ինչո՞ւ եք կարծում, որ կքաշվեմ: //Փառք աստծո, Դուք հո Ձեր աչքով տեսաք, որ շարունակ հին Մանգլիս էի գնում գալիս, իսկի չէի քաշվում, մի կարծիք հայտնելու համար ինչպես կքաշվեմ: Մանավանդ գրականության մեջ ես շատ խիստ եմ: Ուրիշ բան՝ թե ինչքան խելքս կկտրի: //Եվ ահա Ձեզ ամենայն անկեղծությամբ ասում եմ, որ Ձեր լեզուն վատ է, կարգին հայերեն չգիտեք: Էդ հայերենով չի կարելի գեղարվեստական գործեր թարգմանել: ... Ուրիշ բան է, եթե միայն սխալներ լինեն մեջը, բայց ուսերեն է Ձեր հայերենը, և հայերեն դարձնելը հեշտ չի» (10, 124-125): Նույն անողորմ ուղղամտությունը նկատելի է նաև մտերիմ ընկերոջ, բարերարի՝ Փ. Վարդազարյանի նկատմամբ: Կարդալով վերջինիս բանաստեղծական փորձերը՝ Թումանյանը գրում է. «Խոստովանեմ, ես շատ եմ սիրում քո փիլիսոփայությունները, ավելի բանաստեղծական են լինում և բովանդակալի, իսկ բանաստեղծություններդ ընդհակառակը ավելի պրոզա և ջրալի: Այս վերջինը կարող էի թողնել, չասել, բայց ասեցի էլի» (9, 289): Իբրև իսկական բանաստեղծ և անկեղծ մարդ՝ Թու-

մանյանը չի կարողանում և չի ուզում ստել: Մա առիթ է դառնում, որ նա բացահայտի նաև սեփական բանաստեղծական նախասիրությունը, որը և նրա պոեզիայի առանձնահատուկ ու տարբերակիչ գիծն է. «Գիտես, ես էլ հետզհետե փիլիսոփայությունն եմ սիրում և բանաստեղծության մեջ էլ այն, որ ոչ արտասուք ունի, ոչ հուզմունք, այլ մի վեհափառ խաղաղություն, մի ոլիմպիական, վսեմ, արհամարհոտ թռիչք դեպի լավագույն աշխարհները և ավելի ջինջ ու մաքուր մթնոլորտները» (ն. տ.): Կարելի է ասել, որ եթե Թումանյանը ռեալիստ էլ է, ապա ոչ երբեք իրականության գերին, ոչ երբեք կյանքի հայելանման արտացոլման կողմնակիցը, նրա պատկերած կյանքը հոգու թռիչքի մասին է մտածել տալիս, մղում իրականությունից վեր բարձրանալու, երազելու: Պատահական չէ, որ Մ. Թումանյանին հղած մի ուրիշ նամակում նա գրում է. «Իսկ կարոտը ինձ համար ամենաթանկագին զգացումն է: Առհասարակ հագուրդը, կուշտ լինելը, ավելի ճիշտ՝ հղփանալը, իջեցնում է մարդուն ներքև: Կարոտից է առաջ գալիս ամեն բարձր բան: Իդեալներն ինչ են որ, - հոգու կարոտներ» (9, 260): Մտավորական, գեղարվեստը հովանավորող տիկնոջը հասցեագրած այս նամակը ինչ ենթատեքստ էլ ունենա, այնուամենայնիվ բացահայտում է գրականության վերաբերյալ նոր հայացք, որն էապես տարբերվում է նախորդ սերնդի օգտապաշտական ըմբռնումներից: Հայրենասիրության մերկ քարոզի, հրապարակախոսական բանաստեղծության և արվեստի ժամանակն անցել էր: Խոսքը մասնավորեցնելով թատրոնի վերաբերյալ՝ Թումանյանը Մարիամ Թումանյանին գրում է. «Գեղարվեստը այնպիսի բան է, որ ազգասիրության խոսք չի կարող տանել, և վա՛յ նրան, եթե ընկավ ազգասիրության դուռը: Երբ որ գեղեցիկ կլինի, լավը կլինի, այն ժամանակ կգան» (9, 338): Բհարկե, սա ամեննին էլ չի նշանակում անտարբերություն ազգի հոգսերի նկատմամբ: Ազգի ցավը երբեք չի լքում Թումանյանին, բայց դրսևորման ձևն է տարբեր: «Ընդհանուր առմամբ դուք բանաստեղծին նկատել ու ճանաչել ես շատ ճիշտ, որ նա իր ժողովրդի թշվառության երգիչն է, թախիծի, վշտի բանաստեղծ, որ այդ թախիծը, այդ տխրությունը ունի զանազան աղբյուրներ, բայց բոլորը մի տեղից են գալիս ու մի տեղ գնում, և այդ է մեր հայկական կյանքը, հայկական աշխարհը» (9, 448), - գրում է նա ընկերոջը:

Նամակները ցույց են տալիս, որ Թումանյանի մասին չի կարելի դատել միայն նրա լավատեսական բանաստեղծությամբ. նա բարդ հոգի է, որի արտասուքները, ինչպես ինքն է ասել մի առիթով, դեպի ներս են հոսում: Հաճախ բանաստեղծի հոգեվիճակը թույլ չի տալիս ստեղծագործելու: Փ. Վարդազարյանին նա գրում է. «Մի ծանր, մռայլ անտարբերություն, մի դաժան սառնություն ծիծաղում է, շնչում է իմ բոլոր ձգտումների ու հուզմունքների վրա և պաղեցնում, սառցրնում: Ես զգում եմ, որ մեռած չեմ իբրև բանաստեղծ, բայց կաշկանդված եմ» (9, 293): Եվ սա ասում է իր ստեղծագործական վերելքի տարին՝ 1902 թ.:

Եվ բանաստեղծի հուսահատությունն այնքան խոր է, որ նա ասում է. «Ես քեզ անկեղծ եմ ասում, ես կյանքից էլ եմ զզվել, և եթե մի բան կա, որ ինձ կապում է՝ այդ երեխաներն են» (ն. տ.): Մինչդեռ շատերը կարծում էին, որ Թումանյանը ծուլ է՝ առանց մտածելու, որ ցանկացած պահի չի կարող բանաստեղծություն ծնվել: «Դե բանաստեղծությունն էլ խո՞ պկու չի, որ ամեն տեղ եւ ամեն ժամանակ մարդ փչի» (9, 203), նույն ընկերոջը գրում է Թումանյանը մի այլ առիթով: Բանաստեղծությունը, նրա կարծիքով, խաղաղություն ու մենակություն է սիրում, թերևս ճիշտ կլինի ասել՝ հոգու խաղաղություն: Մնում է ավելացնել, որ բանաստեղծը ոչ թե անհոգ ու անպայքար կյանք էր երագում, այլ մեծ իդեալներ, որոնց համար արժեր պայքարել, մինչդեռ առօրյա կյանքի ճղճիմ հոգսերը կասեցնում էին նրա հոգու թռիչքը, իջեցնում դեպի գաղջ իրականություն: «Բանաստեղծությունը խաղաղություն է սիրում, այնտեղ է ծաղկում, իսկ եթե չես համաձայնիլ, կասեմ՝ թող հուզմունք լինի, ավեկոծություն, տանջանք, բայց ավելի լայն, ավելի մեծ, բարձր, ոչ թե սրտմաշուկ վրդովմունքներ, գոռշանոց հոգսեր, ուտելիքի ու հագնելիքի անվերջ դարդ» (9, 294): Խորքային իմաստով Թումանյանը դժգոհ էր և՛ իրենից, և՛ միջավայրից, և՛ ժողովրդից և անընդհատ հիասթափություններ էր ապրում: Ընկերներին ուղղված նամակներում Թումանյանը անկեղծանում է և պատմում իր ներքին կասկածների, հոգեբանական երկփեղկվածության մասին, որ հաճախ նրան հասցնում էր ինքնամերժման: «Ճշմարիտ որ դժվար բան է, հարցնելու բան է, երբ որ մի մարդ գուրկ նյութական կարողությունից, գուրկ ուսումից, գուրկ կյանքի մեջ գործ կատարելու ընդունակություններից և պատրաստություններից, ըստ ամենայնի տհաս ու անպատրաստ, դեռ պատանեկան հասակից ծանրաբեռնվում է մեծ ընտանիքի հոգսերով ու գրականական պարապմունքով: Ճշմարիտ որ բավականին դիմացկուն պետք է լինի հոգին...որ կարողանա դիմանալ...ընտանեկան հոգսերի տառապանքին և գրական ձգտումների հուզմունքին...» (9, 196) - գրում է նա Արսեն Դլտճյանին՝ ի պատասխան նրա՝ որպիսության հարցումի: Տարբեր առիթներով նա դժգոհում է գործնական կյանքում իր անպետքությունից՝ օրինակ բերելով, թե ինչպես չի հաշվել իր գրքերի տպաքանակը, որի 1200 օրինակից 500-600-ը յոթ տարի մնացել էին տպարանում, իսկ ինքը չէր էլ նկատել պակասը: «Այժմ ի՞նչ կասեք, այս տեսակ մարդը կապրի՞, այն էլ մի տուն լիքը երեխաներով: Իհարկե ոչ» (9, 215): Սակայն սխալ է ենթադրել, թե Թումանյանի հոգեվիճակը պայմանավորված էր սոսկ նրա նյութական հոգսերով: Դ. Դեմիրճյանը ճիշտ է բնութագրում բանաստեղծի ներաշխարհը՝ մանավանդ սիրելի որդուն՝ Արտավազդին, պատերազմում կորցնելուց հետո, երբ նրա մոտ «ոմանտիզմը» փոխվեց «միստիցիզմի, միստիկական հոգեխոսությունների»: Դեմիրճյանի կարծիքով, այդ շրջանում անձնական վիշտն ու հասարակական խնդիրները, «ներքին անտագոնիզմը» «նրան տարան

հաշտության եզր, մի ընդհանուր լեզու գտնելու մահվան ուրվականի հետ, որ կանգնած էր նրա ճանապարհին»: «Միայն ես կուզեի շեշտել այն հանգամանքը, որ Թումանյանը ինչ որ էր, համենայն դեպս, միակողմանի մարդ չէր և աղքատ չէր ներքին բովանդակությամբ, ինչպես և հարուստ էր արտաքին կյանքով: Եվ այս է պատճառը, որ նա հմայիչ էր»⁵, - գրում է Դեմիրճյանը: Թումանյանի ներքին դրաման ծնվում էր նրա վերապաց հոգու թռիչքի և գաղջ իրականության հակասությունից, ինչը պառակտում էր առաջացնում նրա հոգեկան աշխարհում: «Ես որ ուզում էի դրամա գրող դառնալ, դարձել եմ այսպիսի մի դրամայի հերոսը և, ինձ թվում է, չորրորդ գործողության մեջն եմ» (9, 229), - գրում է նա Փ. Վարդագարյանին:

Թումանյանի նամակները թույլ են տալիս պնդել, որ նրա ստեղծած աշխարհը որքան իրական, նույնքան իդեալական է, որը սփռվում է ոչ միայն ընթերցողին, այլև իրեն՝ հնարավորություն տալով ապրելու երազների աշխարհում՝ ի հակադրություն իրական կյանքի: Դժգոհելով իրական անբովանդակ ու ձանձրալի կյանքից՝ Թումանյանը մի այլ նամակում գրում է. «Այսպիսի ժամանակներում մարդ մտնում է իր պատյանը, ամփոփվում է իր մեջ ու ապրում իր մտքում՝ իր ճաշակով ստեղծած աշխարհում: Եթե չխանգարեին՝ այդ ամենալավ տեղն է հիմա» (9, 227): Այս տրամադրությունը լավագույնս արտահայտվել է նրա «Բարձրից» բանաստեղծության մեջ: Թումանյանն առաջ է գնում՝ ինքն իրեն ներկայացնելով բացասական լույսի տակ. «Դու երևակայել չես կարող, որ ես զարմանալի կեղծ եմ... ասես թե չեմ ապրում, այլ մի դեր եմ կատարում, մի շատ հիմար դեր, որ տվել են մի ողբերգակ դերասանի մի վոդնիլի մեջ» (9, 231):

Թումանյանի նամակներում էական տեղ է գրավում գրող-հասարակություն հարաբերությունը, որտեղ Թումանյանը հակադրություն է տեսնում այն իմաստով, որ հասարակությունը, ինչքան էլ մեծարի այս կամ այն գրողին, պատրաստ չէ նյութապես ապահովելու նրան և հնարավորություն տալ նրան ստեղծելու և զարգանալու. «Թող ենթադրեն, թե մի քանի քահանա էլ ավել ունեն, եթե միայն գրողին քահանայի չափ կարևորություն կտան»: Թերևս հենց այս նյութական հնարավորությունների պակասով էր պայմանավորված բանաստեղծի գրական երազանքների իրագործման անհնարիությունը: Նա բազմիցս ընդգծում է տպավորությունների կարևորությունը բանաստեղծի համար, որոնք սնունդ են տալիս տաղանդին: «Գիտե՞ք, բանաստեղծի համար տպավորությունները հարստություն են, վա՛յ այն բանաստեղծին, որ աղքատ է տպավորություններով: Ես էլ այդ կողմից բախտավոր չեմ: Իմ կարծիքով դա բախտ է» (9, 268), - գրում է նա Մ. Թումանյանին:

Հատկանշական է, որ Թումանյանի կյանքի պայմանականորեն

⁵ Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 14, Եր., ՀՍՍՀ ԳՍ հրատ., 1987, էջ 267:

երկրորդ հատվածում, որ կարելի է համարել 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակները ընդհանրությամբ վերցրած, նամակների ուղղվածությունը որոշակիորեն փոխվում է: Ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ նոր հոգսերի ավելացումը, որ պայմանավորված էր ազգամիջյան խռովություններով, բանաստեղծի բանտարկություններով, Առաջին համաշխարհային պատերազմով, հարազատների՝ որդու և եղբոր կորուստներով, ծանրացնում են նրա հոգեվիճակը, առավել սրում զգայությունները: Հայտնի է, որ Թումանյանի գործունեությունը լայն մասշտաբներ է ընդունում, և նա շատ մեծ դեր է կատարում հատկապես ազգերի միջև խաղաղություն հաստատելու համար, ինչի վերաբերյալ նա գրում է. «Եվ այսօր ես այնքան գոհ չեմ, որ գրականության մեջ մի որևէ բան եմ արել, որքան գոհ եմ, որ ակներև կարողացա իրար դեմ կանգնած ժողովուրդների սրերը պատյան դնել տալ և շատ ու շատ անմեղների ազատել այդ գազանական կոտորածից» (10, 15): Հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի և նրան հաջորդող քաղաքական բուռն իրադարձությունների շրջանում Թումանյանի գրած նամակները լի են վշտով, դրամատիզմով, բայց և վճռականությամբ, ժողովրդին ծառայելու անձնուրաց նվիրումով: Այդ նամակների մեջ **ներքին** մարդուց առավել ընդգծվում է հասարակական գործիչը և սթափ մտածողը, ինչն արժանի է հատուկ ուսումնասիրության⁶:

Թումանյանի նամակներում ուրվագծվում է մեծ անհատի կերպարն իր նախասիրություններով, իդեալներով, դժվարություններով, երազներով ու հիասթափություններով, առավել ևս՝ իր ժողովրդին անձնուրաց նվիրումով: Նամակները թանկագին վկայություններ են, որոնց լույսի տակ կարող են նորովի ընթերցվել ինչպես նրա անմահ երկերը, այնպես էլ սրբագրվել այլոց հուշերը և նրա ստեղծագործությունների մեկնաբանությունները:

Բանալի բառեր – *մարդ, քաղաքացի, ընտանիք, կին, կենսասիրություն, իրախճանք, հասարակական գործունեություն, սկզբունք, ալտրուիզմ (այլասիրություն), անհանդուրժողականություն*

ЖЕНЯ КАЛАНТАРЯН – Образ Ованеса Туманяна по его письмам. – Письма Ованеса Туманяна, давно привлекавшие внимание литературоведов, исследованы с разных точек зрения. В статье через призму откровенных признаний автора раскрывается и обобщается его образ как писателя, человека, гражданина, отца, мужа и друга. В письмах Туманяна с впечатляющей полнотой запечатлён его духовный и эмоциональный мир, устремления и разочарования. Великий поэт предстаёт в них искренним и глубоким человеком, для которого смысл жизни – быть полезным обществу, людям и нации.

⁶ Այս խնդրին անդրադարձել են Լ. Կարապետյանը (Հ. Թումանյանի հասարակական գործունեությունը (դրվագներ), Եր., 1992), Ս. Հովհաննիսյանը (Հ. Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը 1900-1912 թթ., Եր., 2012 թ.): Նրանք հեղինակ են նաև Թումանյանի մասին այլ աշխատությունների:

Ключевые слова – человек, гражданин, семья, женщина, жизнерадостность, пир, общественная деятельность, принцип, альтруизм, снисходительность

ZHENYA KALANTARYAN – *Hovhannes Toumanyán's Personality as Seen through His Letters.* – Toumanyán scholars have long paid attention to his letters and studied them from different perspectives. It is the aim of this article to draw a complete picture of the poet's personality through Toumanyán's confessions and self-revelation, as that of a human being, citizen, father, husband and friend. In his letters, the inner man emerges with his emotional and psychological world, with his dreams, aspirations, and disappointments. Toumanyán is depicted to his readers as restless, apprehensive, yet fond of life and his family, someone who sees the meaning of life in being helpful to other humans, the society and his people.

Key words: *human being, citizen, family, woman, buoyancy, feast, public activity, principle, altruism, intolerance*

Ներկայացվել է՝ 08.01.2019, գրախոսվել է՝ 22.02.2019, ընդունվել է տպագրության՝ 07.03.2019